دوفصلنامه
مطالعات فقه و حقوق رسانه
دانشکده غیردولتی – غیرانتفاعی رفاه

دوره ۶، شماره ۱ (پیاپی ۱۱)
بهار و تابستان ۱۴۰۳
صص: ۲۹۹-۳۲۶

مبانی و مستندات فقهی دفاع مشروع در جرایم منافی عفت در فضای مجازی

نوع مقاله: پژوهشی
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۸/۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۳/۳۱

فاطمه فلاح تفتی[۱]
نجمه خوانساری[۲]

چکیده

این مقاله به بررسی مبانی و مستندات فقهی دفاع مشروع در جرایم منافی عفت در فضای مجازی می‌پردازد. فضای مجازی، به‌عنوان یکی از مسائل مستحدثه، دارای ابعاد و آثار گوناگونی است که تأثیرات آن در زندگی فردی و اجتماعی فراوان بوده و با حقوق و تکالیف انسان‌ها مرتبط است. در این‌میان، جرایم منافی عفت در فضای مجازی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ لذا با پیشرفت فناوری ضروری است تدابیری اندیشید که مطالعات فقهی در این ارتباط نیز متناسب با آن گسترش یابد و پژوهش حاضر با هدف بررسی‌های فقهی، در پی دست‌یافتن به این مهم در زمینه دفاع مشروع در فضای مجازی می‌باشد. با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، این پژوهش پس از مفهوم‌شناسی دفاع مشروع، فضای مجازی و جرایم منافی عفت، به بررسی مصادیق این نوع دفاع شامل دفاع از حریم خصوصی و ناموس در فضای مجازی و همچنین مبانی و مستندات فقهی آن پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که دفاع مشروع در فضای مجازی با استناد به ادله عقلی، نقلی و قواعد فقهی مانند وجوب دفع ضرر، قبح معاونت بر اثم، قاعده اهم و مهم و قاعده عقلی احسان قابل اثبات است. همچنین فقها با استناد به آیات قرآن کریم و روایات، شرایط و موارد مشروعیت چنین دفاعی را تأیید کرده‌اند.

واژگان کلیدی

دفاع، دفاع مشروع، جرایم منافی عفت، فضای مجازی.

۱ـ استادیار گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران، ایران.
f.fallah@atu.ac.ir

۲ـ طلبه سطح ۳ حوزه علمیه کوثر تهران، تهران، ایران.
najmeh_khansari@yahoo.com

مقدمه

فضای مجازی به‌عنوان یکی از مسائل مستحدثه در جوامع بشری، دارای ابعاد و پیامدهای گوناگونی است که بی‌تردید اهمیت آن قابل مقایسه با فضای واقعی و عینی است. این محیط الکترونیکی، ابعاد امنیتی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اخلاقی مهمی دارد که همگام با گسترش فضای حقیقی، درحال‌توسعه و تأثیرگذاری است. به فرمایش آیت‌الله جوادی آملی، اندیشه و افکار در این فضا به‌سرعت و آسانی در حال نقل‌وانتقال بوده و بر روی جوانان اثرگذار است؛ لذا این فضا فضا، فضای حقیقی است *(ر.ک. جوادی آملی، ۱۳۹۵)*. در این‌میان، یکی از مسائل مهم فضای مجازی، بحث جرایم منافی عفت است. این جرایم به‌دلیل عدم مدیریت مناسب و شناخت کافی مردم از این فضا، در حال افزایش هستند *(نوراحمدی دریاسری و لرکجوری، ۱۳۹۶، ص.۱)*. مطالعات نشان می‌دهد که میزان تأثیرگذاری فضای مجازی بر گرایش افراد به ارتکاب اعمال منافی عفت بیشتر از فضای حقیقی است *(ملک شعار و تدین، ۱۳۹۹، ص.۱۸۵)*. همچنین پیشگیری از این جرایم توسط نهادهای حاکمیتی در حال حاضر چندان مطلوب نیست *(محمدی برزگر و دیگران، ۱۳۹۹، ص.۱۰٤)*. در کنار این موضوعات، بحث دفاع مشروع در برابر چنین اعمالی نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. ازآنجاکه فضای مجازی، همانند فضای حقیقی، حقوق و تکالیف انسان‌ها را شامل می‌شود، احکام و مسائل مربوط به آن نیز باید مورد بررسی قرار گیرد. در این‌راستا، موضوع دفاع مشروع در برابر جرایم منافی عفت در فضای مجازی قابل طرح و بررسی است.

پیشینه موضوع نیز نشان می‌دهد که این موضوع، نسبتاً جدید و مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. برخی مطالعات به بررسی جرایم منافی عفت در فضای مجازی پرداخته‌اند و چالش‌های پیش‌روی آن را تبیین کرده‌اند. همچنین مطالعاتی در زمینه دفاع مشروع در فضای واقعی انجام شده است؛ اما پژوهشی که به‌طور اختصاصی به موضوع دفاع مشروع در جرایم منافی عفت در فضای مجازی بپردازد، کم‌تر یافت می‌شود. نوآوری و وجه امتیاز این مقاله در آن است که موضوع دفاع مشروع در جرایم منافی عفت در فضای مجازی، به‌عنوان یک موضوع نوظهور و کم‌سابقه، تاکنون کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. این در حالی است که با توجه به اهمیت فضای مجازی و گسترش روزافزون جرایم

منافی عفت در این محیط، پرداختن به این موضوع از ضرورت بالایی برخوردار است. از سوی‌دیگر در این مقاله، با رویکرد توصیفی-تحلیلی، به بررسی مبانی و مستندات فقهی دفاع مشروع در برابر جرایم منافی عفت در فضای مجازی پرداخته شده است. این رویکرد در مقایسه با مطالعات پیشین که بیشتر به بررسی صرف جرایم منافی عفت در فضای مجازی یا دفاع مشروع در فضای واقعی پرداخته‌اند، دارای نوآوری است. و دیگر آنکه در این پژوهش، برخی از مصادیق دفاع مشروع در فضای مجازی نیز پیشنهاد و پیش‌بینی شده است. این در حالی است که به‌دلیل نوظهور بودن موضوع و کم‌بودن نمونه‌های واقعی، این مصادیق در مطالعات پیشین کمتر مورد توجه قرار گرفته است. با توجه به اهمیت موضوع و پیامدهای جرایم منافی عفت در فضای مجازی، ضرورت بررسی مبانی و مستندات فقهی دفاع مشروع در این حوزه آشکار می‌شود. این موضوع می‌تواند در راستای تبیین احکام اسلامی و توسعه فقه در پاسخ به نیازهای جدید جامعه، مورد استفاده قرار گیرد. همچنین نتایج این پژوهش می‌تواند برای قانون‌گذاران و سیاست‌گذاران در حوزه فضای مجازی مفید واقع شود. ازاین‌رو در این پژوهش پس از مفهوم‌شناسی دفاع مشروع، فضای مجازی و جرایم منافی عفت، مصادیق این نوع دفاع و مبانی و مستندات فقهی آن مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱- مفهوم‌شناسی

درک مطالب از هر نگاشته‌ای مستلزم آن است که خواننده به واژه‌ها و مفاهیم اشراف داشته باشد؛ بسیاری از این واژه‌ها مشترک لفظی است و در بافتارهای گوناگون، معانی متفاوتی به ذهن متبادر می‌کنند؛ بنابراین ابتدا مفاهیم دفاع مشروع، فضای مجازی و جرایم منافی عفت در لغت و اصطلاح بررسی و سپس به بحث پرداخته می‌شود.

۱-۱- دفاع مشروع

مفهوم دفاع مشروع از جمله مفاهیم مهم در حوزه حقوق کیفری است که ریشه در آموزه‌های فقهی و شرعی نیز دارد. درک این مفهوم نیازمند بررسی معنای لغوی و اصطلاحی آن است. در لغت، واژه «دفاع» به‌معنای «راندن و دور کردن شر و تعرض کسی»

آمده است *(الزبیدی، ١٤١٤ق، ج١١، ص.١١٥)*. واژه «مشروع» نیز به‌معنای «آنچه شرع آن را جایز می‌داند» است *(انوری، ۱۳۸۲، ص.۷۰٤۲)*؛ بنابراین، دفاع مشروع در معنای لغوی به‌معنای «راندن و دور کردن شر و تعرض کسی، مطابق با آنچه شرع روا می‌دارد» خواهد بود *(راغب اصفهانی، ١٤٢٨ق، ص.١٧٧)*.

در اصطلاح حقوقی، دفاع مشروع عبارت است از «هرگاه فردی در مقام دفاع از نفس، عرض، ناموس، مال یا آزادی تن خود یا دیگری در برابر هرگونه تجاوز یا خطر فعلی یا قریب‌الوقوع با رعایت مراحل دفاع مرتکب رفتاری شود که طبق قانون جرم محسوب می‌شود، در صورت اجتماع شرایط قانونی، مجازات نخواهد شد» (ق. م. ا، ماده٦). از دیدگاه فقهی، اسلام دفاع در برابر تجاوز به نفس، ناموس، مال و آزادی را بر هر مسلمانی واجب دانسته است، حتی اگر این دفاع به کشته شدن مهاجم منجر شود. در بحث مبانی فلسفی دفاع مشروع نیز نظرات متفاوتی مطرح شده است. برخی آن را ناشی از حق طبیعی حیات افراد *(شامبیاتی، ۱۳۷۱، ج۱، صص. ۳۰۳-۳۰۵)*، برخی اجبار معنوی (همان) و برخی قرارداد اجتماعی *(استفانی و ژرژ لواسور، ۱۳۷۷، ج۱، ص.٤٩٨)* دانسته‌اند. درمجموع، اکثر کشورها دفاع مشروع را به‌رسمیت شناخته و قوانین مربوطه را تصویب کرده‌اند.

در قانون مجازات اسلامی ایران نیز دفاع مشروع در ماده ٦١ مورد شناسایی قرار گرفته و شرایط آن بیان شده است. این ماده مقرر می‌دارد: «هرگاه فردی در مقام دفاع از نفس، عرض، ناموس، مال یا آزادی تن خود یا دیگری در برابر هرگونه تجاوز یا خطر فعلی یا قریب‌الوقوع با رعایت مراحل دفاع مرتکب رفتاری شود که طبق قانون جرم محسوب می‌شود، در صورت اجتماع شرایط زیر مجازات نمی‌شود: الف) رفتار ارتکابی برای دفع تجاوز یا خطر ضرورت داشته باشد؛ ب) دفاع مستند به قرائن معقول یا خوف عقلایی باشد؛ پ) خطر و تجاوز به‌سبب اقدام آگاهانه یا تجاوز خود فرد و دفاع دیگری صورت نگرفته باشد؛ و ت) توسل به قوای دولتی بدون فوت‌وقت عملاً ممکن نباشد یا مداخله آنان در دفع تجاوز و خطر موثر واقع نشود». فقهای اسلامی نیز در آثار خود به بحث درباره دفاع مشروع پرداخته‌اند و شرایط و ضوابط آن را بیان نموده‌اند *(شهید ثانی، ١٤٣٢ق، ج٤، صص.٣٩١-٣٩٤؛ خمینی، ۱۳۸۷، ج۲، ص.٤٧١؛ شبر، بی‌تا، ص.٨)*.

۱-۲- فضای مجازی

فضای مجازی یک مفهوم چندبُعدی است که ریشه در تحولات فناوری دیجیتال و ارتباطات جهانی دارد. این اصطلاح در دهه ۱۹۹۰ رواج پیدا کرد و توسط استراتژیست‌های فناوری، متخصصان امنیتی، رهبران دولت و کارآفرینان برای توصیف محیط جهانی فناوری مورد استفاده قرار گرفت. از نظر لغوی، واژه «فضای مجازی» ریشه در اصطلاح «سایبرنتیک» دارد که از واژه یونانی "kybernētēs" به‌معنی «فرمانده» گرفته شده و توسط نوربرت وینر در حوزه ارتباطات الکترونیکی مطرح شده است. همچنین واژه «فضای مجازی» برای اولین‌بار در سال ۱۹٦۸ در یک اثر هنری توسط هنرمند دانمارکی سوزان اوسینگ به کار برده شد *(ر.ک جلیلی، ۱۳۸۸)*.

در اصطلاح، فضای مجازی به محیطی تصوری یا نظری اطلاق می‌شود که در آن ارتباطات با رایانه و فناوری دیجیتال صورت می‌گیرد. این تعریف توسط برخی متخصصان به‌صورت گسترده‌تری ارائه شده است. به اعتقاد آنان، فضای مجازی محیطی است که در آن برقراری ارتباطات، انتقال و رؤیت اطلاعات به‌صورت غیرقابل لمس و با اشغال اندکی از محیط فیزیکی، در ساختارها و قالب‌های مختلف طراحی و کنترل می‌شود؛ بنابراین، همه خدمات، ابزارها، محتواها، ارتباطات و قالب‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات را دربرمی‌گیرد *(کهوند، ۱۳۹۵، ص.۲۹)*. درواقع، فضای مجازی به‌عنوان یک تجربه اجتماعی، محیطی را فراهم می‌کند که افراد می‌توانند از طریق آن با یکدیگر تعامل، ایده را مبادله، اطلاعات را به اشتراک بگذارند، پشتیبانی اجتماعی ارائه دهند، فعالیت‌های مستقیم انجام دهند، رسانه‌های هنری بسازند، بازی کنند و در بحث‌های سیاسی مشارکت کنند *(ر.ک همشهری آنلاین، ۲۰۰٦)*. این محیط، کانال ارتباطی قوی بین افراد واقعی ایجاد می‌کند و ویژگی اصلی آن توانایی تأثیرگذاری و تأثیرپذیری متقابل شرکت‌کنندگان است (*Graham, 2013, pp. 177-188*). همچنین، اعتقاد بر این است که در فضای مجازی، کدهای قوانین و اصول اخلاقی مشترکی میان شرکت‌کنندگان وجود دارد که به آن «سایبرتیک» گفته می‌شود. بسیاری از حق رازداری را مهم‌ترین اصل این کدهای اخلاقی می‌دانند *(ر.ک همشهری آنلاین، ۲۰۰٦)*؛ بنابراین، فضای مجازی را می‌توان محیطی الکترونیکی واقعی دانست که در آن ارتباطات

انسانی به شیوه‌ای سریع و واقعی، فراتر از مرزهای جغرافیایی و با ابزار خاص خود، زنده و مستقیم جریان دارد*(حسین‌نژاد، ۱۳۹۸، ص.۵۵)*. این محیط، محصول تحولات فناوری دیجیتال و ارتباطات جهانی است و ویژگی‌های اجتماعی، اخلاقی و فرهنگی خاص خود را دارد.

۱-۳- جرایم منافی عفت

واژه عفت به‌معنی کف عن الحرام و عما لا یحل و لا یجمل و عن المحارم و الاطماع الدنیه آمده است *(الزبیدی، ١٤١٤ق، ج۱۲، ص.۳۹۳)*؛ بنابراین، منافیات عفت به اعمالی اطلاق می‌شود که با پارسایی، پرهیزکاری، پاکی، پاکدامنی و ترک شهوت منافات داشته باشد *(انوری، ۱۳۸۲، ص.٥٠٤٢)*. در منابع فقهی تعریفی از جرایم منافی عفت وجود ندارد و تنها به بیان حد زنا، لواط، سحق، قذف و قیاده پرداخته شده است. در حقوق، جرایم منافی عفت، کلیه اعمالی هستند که به‌نحوی عفت را جریحه‌دار می‌کنند *(فتحی‌پور، ١٣٤٣، ص.١٤)*. در این جرایم، صرف منافی عفت بودن عمل اساس است و علنی بودن و اشاعه آن شرط نیست. معیار تشخیص این است که اگر عمل در حضور عموم انجام شود، آیا منافی عفت عمومی تلقی می‌شود یا خیر؟ با گسترش استفاده از ابزار رایانه‌ای، جرایم رایانه‌ای نیز افزایش یافته است. ازجمله این جرایم، جرایم منافی عفت در فضای مجازی است. انتشار یا تهدید به انتشار اسناد ناموسی، اغواگری، تحریک و خدعه اعضای خانواده از جمله این جرایم هستند. قذف یا انتساب امر مجرمانه جنسی از قبیل ارتکاب زنا، لواط و ... به شخص معین نیز از دیگر مصادیق جرایم منافی عفت در فضای مجازی است. با گسترش وسایل ارتباطی نوین، ابزارهایی مانند تایپ، نوشتن در رایانه، کاریکاتور و نرم‌افزارهای مانند فتوشاپ در اظهار قصد درونی استفاده شده‌اند که بزهکاران از همین ابزار برای انتساب فحشا بهره برده‌اند. سایر جرایم منافی عفت در فضای سایبری معمولاً فضای کل جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد. پورنوگرافی، توریسم سکسی و قوادی از این جمله‌اند. انتشار و به‌اشتراک‌گذاری هرزه‌نگاری آثار سوء اخلاقی، تربیتی، روانی و اجتماعی گسترده‌ای دارد. قوادی نیز در فضای مجازی دارای تأثیرات مشابه است به‌گونه‌ای‌که قیادت در فضای حقیقی، دایره شمول و گستره‌ی بسیار کمتری نسبت به قوادی در فضای مجازی دارد.

در ادامه، موارد دیگری از جرایم منافی عفت در فضای مجازی قابل اشاره است. ازجمله آنها می‌توان به انتشار محتوای جنسی حاوی کودکان، تولید و توزیع محتوای جنسی جعلی، سوءاستفاده از ابزارهای دیجیتال برای آزار جنسی، تبلیغ و ترویج فساد اخلاقی، تسهیل جرایم جنسی در فضای مجازی، تسهیل معامله و فروش کودکان، ساخت و توزیع محتوای آموزشی نامناسب، جرایم مرتبط با فساد اخلاقی در بازی‌های رایانه‌ای، استفاده از فناوری برای کنترل و ردیابی افراد و اخاذی و سوءاستفاده جنسی از افراد آسیب‌پذیر اشاره کرد. درمجموع، تمامی این رفتارها و اعمال که در محیط برخط و فضای مجازی انجام می‌شوند و با معیارهای اخلاقی و عفت عمومی در تعارض قرار دارند، به‌عنوان جرایم منافی عفت در فضای سایبری شناخته می‌شوند.

۲- مبانی فقهی دفاع مشروع در فضای مجازی

مبانی مشروعیت دفاع یعنی بیان چرایی، نیروی الزام‌آور و دلیل اعتبار دفاع در منابع و تعالیم اسلامی و قواعد حاکم بر آن؛ به‌گونه‌ای‌که الگوواره‌های فقهی فتاوای فقها مشخص شود. از این قبیل می‌توان به اصل کرامت انسانی، فایده اجتماعی و حکم فطرت اشاره کرد.

۲-۱- اصل کرامت

قرآن کریم انسان را موجودی صاحب کرامت می‌داند *(اسرا: آیه ۷۰)*. از نشانه‌ها و دلایل این کرامت می‌توان به برخورداری از نعمت حیات *(الرحمن: آیه ۱۳)*، تناسب در خلقت *(تین: آیه ٤)*، داشتن روحی خدایی *(حجر: آیه ۲۹ و سجده: آیه ۷-۸)*، مسخر قراردادن موجودات دیگر برای انسان *(جاثیه: آیه ۱۲-۱۳)*، اعطای مقام خلیفهٔ اللهی *(انعام: آیه ۱٦٥ و فاطر: آیه ۳۹)*، فراهم آوردن اسباب هدایت انسان اعم از رسول ظاهری *(نساء: آیه ۱٦۳-۱٦٥)* و رسول باطنی یعنی عقل و نزول کتاب *(آل عمران: آیه ۳-٤)* اشاره کرد. برای ارائه یک نظریه جامع در زمینه مشروعیت دفاع لازم است همه اطراف آن ازجمله مدافع که انسانی است صاحب حق و متجاوز که در پی تعرض به حقوق دیگری است در نظر گرفته شود. در این زمینه نگاه دین مبین اسلام به انسان به‌عنوان یک موجود صاحب کرامت که دیگران مکلف به رعایت حقوق او هستند و همچنین منع افراد از تعدی به حقوق دیگران می‌تواند نگاه فراگیری باشد. کرامت ذاتی به

آن نوع حیثیتی گفته می‌شود که تمام انسان‌ها به‌طور یکسان از آن بهره مندند و تا زمانی که با اختیار خود به جهت ارتکاب جنایت بر خویشتن و دیگران آن را از خود سلب نکنند از این صفت برخوردار می باشند *(جعفری، ۱۳۷۰، ص.۲۷۹)*. لازمه کرامت و حیثیت انسان مصون ماندن از هر نوع تعارض ناروا می‌باشد. موضوع این تعرض ممکن است حیات انسان، حریم خصوصی افراد، شرف و آبرو و یا حق مالکیت انسان باشد. اگرچه ارزش این موضوعات متفاوت است؛ اما تعرض به هر یک حکایت از نادیده گرفتن کرامت انسان در اصل آزادی و تعرض‌ناپذیری ناروا می‌باشد. فقها از این اصل مهم قرآنی بهره جسته‌اند و بر این اساس مدافع در جهت حمایت از کرامت خود، محق خواهد بود که هر نوع حمله ناروا را که در فضای مجازی به اصل تعرض‌ناپذیری او خدشه وارد می‌کند از خود دفع نماید و این دفع به قید ضرورت و تا آنجا که تهدید ایجاب نماید، مقید خواهد شد.

۲-۲- فایده اجتماعی

دفاع در مقابل متجاوز از بعد اجتماعی نیز اهمیت و آثار بسزایی دارد و در غیر این صورت، جامعه انسانی و اسلامی در معرض فساد و نابودی قرار می‌گیرد *(بقره: آیه ۲۵۱ و حج: آیه ٤٠)*. با نگاه اجمالی به تاریخ عمومی جهان، درمی‌یابیم که همه فرهنگ‌ها و تمدن‌ها، دفاع را (که ارتکاب جرم متناسب در آن صورت گیرد) برای حفظ انتظام اجتماع و جلوگیری از هرج‌ومرج و به‌هم‌ریختگی آن، تجویز کرده و مکاتب حقوقی نیز آن را تأیید کرده‌اند و این خود بزرگترین دلیل بر مشروع بودن دفاع از منظر عقلا است. این امر در کلام فقها با عنوان «قاعده حفظ نظام و حرمت اختلال در آن» مطرح شده است *(آخوند خراسانی، ١٤٣١، ص.٣١٣ و انصاری، ١٤١٩، ج١، ص.١٩٦ و نایینی، ١٣٨٦، ج١، ص.٤٢)*. حفظ نظام اجتماعی دارای مصلحت حتمی است و در مقابل، اختلال نظام مفسده حتمی دارد. تلاش در جهت دفاع از عرض و ناموس در فضای مجازی به‌طور مستقیم موجب حفظ و انسجام حریم خانواده و بالتبع باعث گسترش فضای اخلاقی و ایجاد ثبات و آرامش روانی در اجتماع می‌شود و بی‌توجهی و عدم اهتمام به آن موجب اخلال در نظام اجتماعی و ایجاد هرج‌ومرج و بحران در جامعه می‌شود؛ مسئله‌ای که شارع مقدس به‌هیچ‌وجه بدان راضی نیست. از سویی‌دیگر این قاعده،

حدود و ثغور و کم‌وکیف دفاع را نیز محدود به مصالح اجتماعی می‌کند؛ به‌گونه‌ای‌که در وهله اول، دفاع را از طریق ارجاع به نظامات قانونی مجاز می‌شمارد.

۲-۳- حکم فطرت

دفاع یک امر فطری است؛ یعنی ریشه کار در درون فطرت انسان فارغ از زمان و مکان خاص به ودیعت نهاده شده است و این امر (فطری بودن) باعث می شود که صرف‌نظر از ثبوت مشروعیت آن، بر قداست و اهمیت و ملاک ارزشی آن نیز افزوده گردد *(مطهری، ۱۳۸۵، ج۳، ص.٤٩٠)*. برخی دفاع را نزد عقلا از امور ارتکازی و دفاع از نفس، عرض و مال را از امور فطری و وجدانی می‌دانند که در هر ذی‌شعور نهاده شده است *(سبزواری، ١٤١٦ق، ج١٥، ص.١٠١)*. فطری بودن دفع و غلبه، یک اصل عامی است که در همه افراد وجود دارد و اگر در فطرت انسانی، چنین اصل مسلمی نبود، هیچ‌گونه دفاعی از او سر نمی‌زد، چه از حق مشروع و چه از امر نامشروع؛ زیرا این اعمال مستند به فطرت اوست *(طباطبایی، ١٣٩٤، ج٢، ص.١٠٢)*. پس ازآنجاکه اسلام، دینی موافق با فطرت بشری است، این اصل را که ریشه در درون انسان دارد و یک نیاز فطری است، مورد حمایت قرار می‌دهد. اهتمام به حفظ عرض و ناموس و دفع تعرض به آن در فطرت انسانی از اهمیت فوق‌العاده برخوردار و این اهتمام در تمام ازمنه و امکنه قابل مشاهده است. در طول تاریخ و در تمامی فرهنگ‌ها به‌صورت گسترده شاهد انسان‌هایی هستیم که بهای حفظ آبروی خود را جان خویش قرار داده‌اند. بر اساس اقتضای فطرت، تفاوت خاصی میان تعرض در فضای مجازی و حقیقی وجود ندارد چرا که در هر دو به‌صورت واقعی عرض و ناموس مورد تعرض قرار می‌گیرد و چه بسا به‌دلیل ماهیت فضای مجازی، این امر صورت گسترده‌تری از حیث شیوع داشته باشد.

۳- مستندات فقهی دفاع مشروع در فضای مجازی

مستندات فقهی دفاع مشروع در فضای مجازی عبارت از ادله عقلی و نقلی است که در ذیل تبیین می‌شود.

۳-۱- کتاب

آیات فراوانی در قرآن کریم، بیانگر دفاع مشروع و تجلیل از آن است که معروف‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

«وَقَاتِلُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ الّذِینَ یُقَاتِلُونَکُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنّ اللّهَ لَا یُحِبُّ الْمُعْتَدِینَ»: و در راه خدا با کسانی که با شما می جنگند، بجنگید و [هنگام جنگ از حدود الهی] تجاوز نکنید که خدا تجاوزکاران را دوست ندارد *(بقره: آیه ۱۹۰)*.

در این آیه حکم قتال زمانی داده شده است که گروهی سرجنگ یا قتال دارند. علامه طباطبایی از آیه نتیجه می‌گیرند که قتال در اسلام جنبه دفاعی دارد *(طباطبایی، ۱۳۹٤، ج۲، ص.۸۸)*. آیت‌الله جوادی آملی عبارت «قاتلوا فی سبیل الله» را بیان‌کننده رنگ الهی و عبادی دفاع می‌دانند که حق معقول و مقبول هر انسان است *(جوادی آملی، ۱۳۸۵، ج۹، ص.۵۷٤)*. در این آیه دو مطلب دیگر در شروط دفاع نیز بیان شده است: ۱- در تجاوز ابتدا نکنیم؛ ۲- در جواب قتال (حمله) نباید از مثلش تجاوز کنیم. پس از این آیه استفاده می شود که در صورت حمله و هجوم، دفاع با رعایت حدود و ثغور مجاز می‌باشد *(طبرسی، ۱٤۱۵ق، ج۲، ص.٦۸۸)* و در ما نحن فیه از این آیه برمی‌آید که نه‌تنها نباید در فضای مجازی به عرض و ناموس دیگران تعدی کنیم بلکه در مقام دفاع –که دستور صریح آیه شریفه است– هم حق نداریم بیش از آنچه تناسب با تعرض انجام شده دارد، عکس‌العمل نشان دهیم.

«الشّهْرُ الْحَرَامُ بِالشّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتّقُوا اللّهَ وَاعْلَمُوا أَنّ اللّهَ مَعَ الْمُتّقِينَ»: این ماه حرام در برابر آن ماه حرام است، و [هتک] حرمت‌ها قصاص دارد. پس هر کس بر شما تعدّی کرد، همان‌گونه که بر شما تعدّی کرده، بر او تعدّی کنید و از خدا پروا بدارید و بدانید که خدا با تقواپیشگان است *(بقره: آیه ۱۹٤)*.

با توجه به اینکه جنگ و پیکار در ماه‌های حرام برای مردم با ایمان ممنوع است، مگر آنکه به آنها حمله شود؛ طبرسی نتیجه می‌گیرد که مؤمنان باید در همه حال در مقام دفاع از جان و مال و ناموس و وطن خویش برآیند و این جمله دلالت بر مشروعیت مطلق دفاع می‌کند *(طبرسی، ۱٤۱۵ق، ج۲، ص.٦۹۳)*. به‌نظر می‌رسد اسلام این سنت عرب را (که دشمن را

در ماه‌های حرام رها می‌کردند و بعداً دنبالش می‌رفتند) به این‌خاطر از بین برد تا روحیه انتقام از بین برود و بجایش روحیه دفاع بنشیند و دفاع را همه مجاز و مشروع می‌دانند ولی انتقام چنین حالتی ندارد *(شبر، بی‌تا، ص.٦٥)*. از سویی‌دیگر جمله «وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ» نیز به‌طور مستقل بر مشروعیت مطلق دفاع دلالت می‌کند. درباره حرمات، علامه طباطبایی *(طباطبایی، ١٣٩٤، ج٢، صص.٩١-٩٢)* معتقد هستند ازآنجاکه کلمه «حرمات» جمع حرمت است و حرمت عبارت است از چیزی که هتک آن حرام و تعظیمش واجب باشد و نیز ازآنجاکه این واژه به‌صورت جمع آمده، نشانه آن است که دفاع و ایستادگی در مقابل هر حرمتی که دشمن، حلال شمرده جایز است. برخی مفسران در مورد الف و لام در الحرمات بحث کرده و بیان می‌کنند که اگر الف و لام برای عهد باشد مصداق آن ماه حرام، حرم، مسجدالحرام و حال احرام است و اگر الف و لام جنس یا استغراقی باشد همه حرمت‌های حقوقی و نظیر آن را شامل می‌شود که در هر دو صورت، این واژه دلالت بر مشروعیت مطلق دفاع می‌کند *(جوادی آملی، ١٣٨٥، ص.٦٤٣)*. از سویی‌دیگر از معنی «قصاص» که در لغت به‌معنی «قاص ، یقاص، قصاصاً، مقاصهٔ.... جازاه و فعل بمثل فعل» *(آلوسی، ١٤٠٨ق، ج٢، ص.٤٩)* و نیز مجازات، مماثلت و مساوات در انجام عمل است *(حقی بروسی، بی‌تا، ج١، ص.٢٨٣)* و از جمع مفاد آیه شریفه برمی‌آید که ضمن وجوب دفاع، تناسب دفاع در فضای مجازی با تعرض، یک شرط مهم در مشروعیت آن است.

«...وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» ...: و در نیکوکاری و پرهیزکاری با یکدیگر همکاری کنید، و در گناه و تعدّی دستیار هم نشوید *(مائده: آیه ٢)*.

تعاون و همکاری باید هم در دعوت به نیکی‌ها و هم در مبارزه با بدی‌ها انجام گیرد. خداوند در این آیه به بندگانش امر کرده که در عمل کردن به آنچه خداوند دستور داده است و در تقوا و آنچه از آن نهی کرده یکدیگر را یاری کنند. بی‌گمان دفاع از یکدیگر در مقابل متجاوز به هر یک، نوعی تعاون بر نیکی و تقوا است؛ لذا بعضی از فقها به آیه مذکور برای دفاع از نفس غیراستدلال کرده‌اند *(براتی، ١٣٩٧، ص.٧٩)*. یعنی یاری کردن کسی که مورد تجاوز واقع شده، اعانت بر تقواست و مانند تعاون بر برّ و تقوا محبوب خدا است. صاحب

جواهر با استناد به عموم آیه فوق، می گوید: عموم اعانه بر برّ و نهی از تعاون بر اثم دلالت بر جواز دفاع و مشروعیت آن از فرد دیگر داشته و شامل انواع دفاع از نفس غیر، عرض غیر و یا مال غیر می‌شود *(صاحب جواهر، ١٤٠٤ق، ج٤١، ص.٦٥٠)*. این امر در فضای مجازی نیز مصادیق فراوان دارد و دفاع از حریم خانواده‌های عفیف که مورد تعرض سودجویان و بدخواهان قرار گرفته‌اند؛ توسط سایر مؤمنان از این دست است.

«وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللّهِ إِنّهُ لَا يُحِبُّ الظّالِمِينَ»: و جزای بدی، مانند آن، بدی است. پس هر که درگذرد و نیکوکاری کند، پاداش او بر [عهده] خداست. به‌راستی او ستمگران را دوست نمی‌دارد *(شوری: آیه ٤٠)*.

مفسران مفاد این آیه را دارای اطلاق می‌دانند که شامل هر نوع دفاع می شود؛ چه دفاع فردی و شخصی باشد یا دفاع اجتماعی، سازمان یافته و..... باشد. چنان‌که طبرسی دلالت این آیه بر مدعا را مثل آیه «فَمَن اعتدَی عَلَیکم فَاعتَدُوا علیه بمثلِ ما اعتدی علیکم» می‌داند *(طبرسی، ١٤١٥ق، ج٩، ص.٥٧)* نیز طبق این آیه شریفه جزای بدی، بدی است مانند آن نه زیاد و نه کم و اطلاق سیئه بر جزا با آنکه حسن است به‌واسطه مشاکله است *(شریف لاهیجی، ١٣٧٣، ج٤، ص.٥٧)*. در تفسیر المیزان در مورد این آیه آمده است که این آیه حکم مظلوم را که طلب یاری می‌کند؛ بیان می‌نماید که چنین کسی در انتصار خود می‌تواند در مقابل ستمگر، رفتاری چون او داشته باشد و چنین تلافی ظلم نیست *(طباطبایی، ١٣٩٤، ج١٨، صص.١٠١-١٠٢)*. باوجوداین، در نفس انسان پاره‌ای جوانب منفی وجود دارد، در همان‌حال که آدمی در برابر ستمگر مقاومت می‌کند ممکن است خود، از او ستمگرتر شده و از حدود مقابله پا فراتر گذارد. ازاین‌رو، قرآن به ضرورت تقوا در مقاومت و اینکه مؤمنان در جهاد خود با ستم و ستمگران از حدود خدا تجاوز نکنند؛ تأکید کرده و حتی آنان را تاآنجاکه بتوانند و راهی بیابند به عفو و اصلاح فرامی‌خواند *(مدرسی، ١٣٧٧، ج١٢، ص.٣٧٢)*. پس مقابله در فضای مجازی و در برابر تعرض نسبت به عرض، مشروع و در عین حال محدود است.

«أُذِنَ لِلّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنّهُمْ ظُلِمُوا وَإِنّ اللّهَ عَلَى نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ» به کسانی که جنگ بر آنان تحمیل شده، رخصت [جهاد] داده شده است، چرا که مورد ظلم قرار گرفته‌اند، و البته خدا بر پیروزی آنان سخت تواناست *(حج: آیه ٣٩)*.

در تفسیر نمونه این آیه اولین آیه‌ای دانسته شده که در تشریع دفاع وارد شده و اذن به دفاع داده است *(مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج۱٤، ص۱۱۳)*. صاحب تفسیر المیزان دلیل اینکه به آنها اجازه دفاع داده شده را، مورد ظلم واقع شدن آن‌ها می‌دانند «مورد آیه هرچند مؤمنان زمان رسول خدا هستند که مورد ظلم واقع شده‌اند؛ لیکن اختصاص به مورد و گروهی خاص ندارد. ازاین‌رو، هر گروهی به آنها ظلم شود اجازه دفاع از خود را دارند» *(طباطبایی، ۱۳۹٤، ج۱٤، ص۳۸۳)*. پس مشروعیت دفاع و از جمله دفاع در برابر جرایم منافی عفت ناشی از آن است که مظلوم واقع شده‌اند.

۲-۳- سنت

چنان‌چه اشاره شد در زمانه حاضر فضای مجازی به‌عنوان بستری برای تعرض به عرض و ناموس، مورد سوءاستفاده قرار می‌گیرد و از سویی‌دیگر با توجه به اطلاق ادله فقهی در وجوب دفاع، می‌توان از مفاد احادیث زیر و سایر ادله فقهی، حکم فعل مکلف را استخراج کرد. روایات فراوانی متناسب با موضوع وجود دارد که بعضی ادعای تواتر کرده‌اند و از این روایات، مشروعیت دفاع مستفاد می‌شود. این روایات را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد. دسته اول روایاتی که در رابطه با دفاع از جان، مال، آبرو و ناموس خود مدافع و مجنی‌علیه است. دسته دوم احادیثی که مرتبط با دفاع از جان، مال، آبرو و ناموس مسلمانان و مظلومان است و دسته سوم احادیثی که تشویق به دفاع از دین و اسلام می کند *(براتی، ۱۳۹۷، ص۷۹)*

در دسته اول برخی احادیث دلالت بر «وجوب» دفاع ازجان، مال، آبرو و ناموس یا یکی از این ها دارد و برخی دیگر دلالت بر «اباحه و تجویز».

«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ(ص): إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يُبْغِضُ رَجُلًا يُدْخَلُ عَلَيْهِ فِي بَيْتِهِ وَ لَا يُقَاتِلُ» خداوند کسی را که متجاوزی وارد خانه‌اش شود و با او نجنگد دشمن می‌دارد *(ابن‌بابویه، ۱۳۸۹، ج۲، ص۲۸)*. سند این روایت صحیح دانسته شده است *(آصفی، ۱٤۳۰ق، ص٤٦)*.

در معتبره سکونی به همین مضمون امام باقر(ع) روایت کرده که «ان الله لیمقت العبد یدخل علیه فی بیته فلا یقاتل»: همانا خداوند متعال دشمن می‌دارد، بنده‌ای را که متجاوز و دزدی به خانه‌اش داخل شود و او با متجاوز نجنگد *(طوسی، ۱۳۸۰ق، ج٦، ص۱۵۷)*.

از این دو روایت وجوب دفاع در مقابل متجاوز به حریم خصوصی دانسته می‌شود. چنان‌که واضح است ورود به حریم خصوصی در فضای حقیقی و مجازی هر دو موجب به خطر افتادن جان، مال و ناموس می‌شود؛ فلذا عکس‌العمل متناسب، دفاع مشروع تلقی می‌شود. در روایت بعد این مسئله صورت واضح‌تری می‌یابد.

امام باقر(ع) فرمود: هرکس بخانه و کاشانه مؤمنی سر بکشد، دیدگانش بر آن مؤمن در آن حال مباح است (یعنی می‌تواند به طرف او چیزی پرتاب کند و اگر منجر به کوری او شود چیزی بر او نیست)[۳] *(ابن‌بابویه، ۱٤۱۳ق، ج٤، ص.۱۰٤)*. راویان این حدیث ثقه و جلیل‌القدر شمرده شده‌اند *(خویی، ۱٤۱۰ق، ج٦، ص.۹٦)*. از روایت فوق که عقوبت و حد تعیین شده برای سرک کشیدن به حریم خصوصی دیگران تعیین شده فقها علاوه بر حرمت این عمل، جواز دفاع صاحبخانه را استفاده کرده‌اند. از منظر فقهی اگر فردی به انگیزهٔ آگاهی بر عورات به منزل دیگری- هر چند از ملک خودش- نگاه کند؛ اهل آن منزل ابتدا با تذکر و نصیحت، او را از این کار بازمی‌دارند در صورت تکرار، با پرتاب سنگ و مانند آن، او را دفع می‌کنند و در صورت وارد آمدن آسیبی بر وی، سنگ‌انداز ضامن نخواهد بود *(سبزواری، ۱٤۱٦ق، ج۲۸، صص.۱۷۰- ۱۷٤؛ صاحب جواهر، ۱٤۰٤ق، ج٤۱، صص.٦٦۰-٦٦۳)*. ازآنجاکه مناط این حکم، جواز حفظ حریم ناموسی است؛ می‌توان از آن در مورد جواز دفاع در مقابل سرک کشیدن به حریم خانواده از طریق دوربین مخفی و یا اشراف بر اسناد ناموسی در فضای مجازی هم استفاده کرد.

امام رضا(ع) در پاسخ به سؤالی در مورد تعرض به زنان همراه فردی در سفر اعم از کنیز، همسر، مادر، دختر، دختر عمو و ... دفاع از ایشان را تا سرحد مرگ واجب می‌دانند[٤] *(حرعاملی، ۱۳۹۱ق، ج۱۱، ص.۹۳)*. نجاشی راویان این حدیث را موثق می‌داند *(نجاشی، ۱٤۱٦ق،*

---

۳. «رَوَی الْحَسَنُ بْنُ مَحْبُوبٍ عَنْ أَبِی أَیُّوبَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ ع قَالَ: عَوْرَةُ الْمُؤْمِنِ عَلَی الْمُؤْمِنِ حَرَامٌ وَ قَالَ مَنِ اطَّلَعَ عَلَی مُؤْمِنٍ فِی مَنْزِلِهِ فَعَیْنَاهُ مُبَاحَتَانِ لِلْمُؤْمِنِ فِی تِلْکَ الْحَالِ».

٤. «عن عده من أصحابنا، عن أحمد بن محمد بن خالد، عن أبیه، عمن ذکره عن الرضا علیه السلام، عن الرجل یکون فی السفر ومعه جاریة له فیجئ قوم یریدون أخذ جاریته أیمنع جاریته من أن تؤخذ وإن خاف علی نفسه القتل؟ قال: نعم قلت: وکذلک إذا کانت معه امرأه؟ قال: نعم، قلت: وکذلک الام والبنت وابنه العم والقرابه یمنعهن وإن خاف علی نفسه القتل؟ قال: نعم قلت وکذلک المال یریدون أخذه فی سفر فیمنعه وإن خاف القتل؟ قال: نعم».

ص.۷٦) از این روایت نیز دفاع در مقابل جرایم منافی عفت استفاده می‌شود با این تفصیل که حریم خصوصی افراد علاوه بر بستگان درجه یک مانند همسر، مادر و دختر به طبقه بعد هم توسعه یافته است.

لازم است اشاره شود که به نظر برخی فقها با اینکه حفظ نفس غیر (غیر از بستگان) به‌دلیل لفظی ثابت نشده؛ اما این امر به‌دلیل اهتمام شارع به نفوس ثابت شده است *(عطار، ۱۳۷۵، ص.۱٦۸)*. با این‌حال احادیثی در دسته دوم وجود دارد که فقها به‌عنوان دلیل جواز دفاع از دیگری به این احادیث استناد کرده‌اند:

الف) روایاتی که ترغیب و تحریص به یاری کردن ناتوانان و مظلومان می‌کند.

رسول خدا(ص) فرمود: یاری کردن ضعیف بالاتر از صدقه دادن است[۵] *(کلینی، ۱۳٦۷، ج۵، ص.۵۵)*. نوفلی بنابر تحقیق مورد اعتماد است و سکونی اگرچه از عامه و اهل سنت است؛ اما مورد اعتماد شناخته شده است. درمجموع، در شیعه به روایات سکونی عمل می‌شود *(خویی، ۱٤۱۰ق، ج۳، ص.۱۰٦)*؛ بنابراین، این روایت از درجه اعتبار برخوردار و موثّق است.

ب) روایاتی که بی‌تفاوتی در امور مسلمین و مظلومان را سرزنش می کند.

همو از امام جعفر صادق(ع) از پدرانش نقل می‌کند که رسول خدا(ص) فرمود: کسی که بشنود صدای انسانی را که ندا می‌دهد ای مسلمانان به فریادم برسید، چنانچه اجابتش نکند مسلمان نیست[٦] *(حرعاملی، ۱۳۹۱ق: ج۱۸، ص.۵۹۱)*.

در دسته سوم، روایاتی هست که تشویق به دفاع از دین و اسلام می‌کند:

امام رضا(ع) در یک حدیث طولانی از یونس در جواب سؤال راوی می فرماید: ... آن شخص (دوستدار امام) باید مرزبانی کند، قتال و جنگ نکند و اگر ترس بر بیضه اسلام و برای مسلمانان باشد بجنگد که در این صورت جنگ برای خودش است نه برای سلطان (غیرمشروع) راوی گفت: پرسیدم پس اگر دشمن به آن مکانی که فرد دوست دار شما در

---

۵. «علی بن إبراهیم، عن أبیه، عن النوفلی، عن السکونی، عن أبی عبد الله(ع) قال: قال رسول الله(ص): عونک الضعیف من أفضل الصدقه».

٦. «السکونی، عن جعفر، عن أبیه، عن علی(ع) قال: قال رسول الله(ص): من سمع رجلا ینادی یا للمسلمین فلم یجبه فلیس بمسلم».

آنجا مرزبانی می کند آمد، چه کند؟ امام(ع) فرمودند: برای دفاع از بیضه اسلام بجنگد نه برای دفاع از آنان زیرا نابودی بیضه و مرکزیت اسلام موجب نابودی دین محمد می‌شود[۷] *(کلینی، ۱۳٦۷، ج۵، ص.۲۱)*.

از روایات فوق استفاده می‌شود که دفاع از عرض دیگری جایز و بلکه لازم است چنانچه غالب فقهای امامیه و عامه، آن را واجب شمرده و مشروط به ظن سلامت مدافع نسبت به جان، ناموس و مال خود کرده‌اند *(صاحب جواهر، ۱٤۰٤ق، ج٤۱، ص.٦٥۳)* و لذا درصورتی‌که جرم منافی عفت در فضای مجازی متعرض فردی از افراد جامعه اسلامی باشد؛ دفاع از او مشروع خواهد بود.

۲-۴- حکم عقل

فقهای امامیه، دفاع را از محسنات عقلی می‌دانند و برای آن استدلال‌هایی آورده‌اند؛ ازجمله وجوب دفع ضرر، قبح معاونت بر اثم، قاعده اهم و مهم، دفاع از حقوق اجتماعی و قاعده عقلی احسان که هر یک مختصراً توضیح داده می‌شود.

وجوب دفع ضرر: شیخ طوسی در المبسوط با بیان «لان دفع الضرر واجب عن النفس لحکم العقل» *(طوسی، ۱۳۸۷، ص.۲۷۹)* و در کتاب الخلاف با مستحق سرزنش و ملامت دانستن کسی که قدرت دفاع دارد و از این کار سر باز بزند؛ به تشریح حکم عقل در دفاع پرداخته است *(طوسی، بی‌تا، ص.۳٤٦)*. صاحب ریاض دفاع از جان را برای انسان حتی اگر احتمال قوی بر کشته شدن بدهد؛ امری عقلایی می‌داند *(حائری طباطبایی، ۱٤۱۸ق، صص.۱٦۱-۱٦۲)*؛ فلذا اگر عرض انسان در فضای مجازی مورد تعرض قرار گیرد و او در عین برخورداری از قدرت دفاع، از آن سر باز بزند؛ نزد عقلا محکوم خواهد بود.

دلیل دیگری که برخی از فقها در اثبات عقلانی بودن دفاع ذکر کرده‌اند «قبح معاونت بر اثم» است *(بجنوردی، ۱٤۰۱ق، ج۲، ص.۲۳٦)*، بدین‌گونه که اگر مدافع در مقابل مهاجم از خود

---

۷. «علی بن إبراهیم، عن محمد بن عیسی، عن یونس، عن أبی الحسن الرضا(ع) قال: ... یرابط ولا یقاتل وإن خاف علی بیضة الإسلام والمسلمین قاتل، فیکون قتاله لنفسه ولیس للسلطان، قال: قلت: فإن جاء العدو إلی الموضع الذی هو فیه مرابط کیف یصنع؟ قال: یقاتل عن بیضة الإسلام لا عن هؤلاء لأن فی دروس الإسلام دروس دین محمد(ص)».

دفاع نکند، خود معین مهاجم در گناه تعدی خواهد بود. پس همان‌گونه که تعدی به حقوق دیگران در فضای مجازی عقلاً جایز نیست، عدم دفاع در فضای مجازی در مقابل متعدی نسبت به عرض و ناموس نیز عقلاً ناپسند شمرده می‌شود.

«قاعده اهم و مهم» نیز از دیگر استدلالات فقها بر مشروعیت دفاع است که بدین‌گونه بیان می‌شود: در تعارض میان دو حق (دفاع و حیات مهاجم) حقی که از اهمیت کمتری برخوردار است (حق حیات مهاجم) فدای حق مهم‌تر (دفاع) می‌شود؛ بنابراین حتی اگر شکل دفاع در فضای مجازی منجر به آسیب به متجاوز شود؛ این دفاع، مشروع شمرده خواهد شد.

از دیگر اموری که به‌عنوان یک مبنای عقلی در دفاع قابل ذکر است، مفید، مناسب و محترم بودن «دفاع از حقوق اجتماعی» است. حقوق اجتماعی هر فرد عقلاً محترم شمرده شده و دفاع از آن در فضای مجازی اقدامی عقلایی است. برخی از فقیهان با استناد به اصل اباحه به این حکم عقلی صورتی شرعی می‌دهند. بدین‌بیان که اگر تردید کنیم که دفاع از حقوق اجتماعی از مصادیق کلام شارع و مشمول منع است یا خیر، باید به اصل اباحه مراجعه و آن را دست‌کم مباح و درنتیجه مشروع دانست *(صاحب جواهر، ١٤٠٤ق، ج٤١، ص.٦٥٠)*.

«قاعده عقلی احسان» نیز از دیگر مبانی فقها برای مشروعیت بخشیدن به دفاع است. ازآنجاکه مدافع در مقام دفع ضرر، محسن شمرده می‌شود حتی اگر منجر به ورود زیان شود، موجب ضمان برای مدافع نخواهد بود؛ زیرا ضرری که بر اثر احسان وارد می‌شود، کمتر از ضرر دخالت نکردن است. ابن ادریس در توجیه به قتل رساندن دزد در حین دزدی به این قاعده متمسک می‌شود *(ابن ادریس، ١٤١٠ق، ج٢، ص.٥٠٧)*.

۳- شرایط دفاع مشروع در فضای مجازی

فقط تحت شرایط خاصی می‌توان دفاع را مشروع دانست و بایستی این شرایط جمع باشد تا این عمل، جرم تلقی نشود. شرط عبارت از امری است که وجود حکم، متوقف به وجود آن است و عدم وجود آن موجب عدم وجود حکم و خارج از حقیقت است. بنا به تعریفی که در سطور قبل ارائه داده شد، دفاع مشروع دارای دو عنصر اساسی است: وجود خطر

و عملی است که برای دفع آن انجام می‌شود. ازاین‌رو در ادامه، شروط این دو عنصر را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۳-۱- شروط خطر

خطری که حق دفاع را توجیه می‌کند و دفع آن جایز است باید غیرمشروع، حال و حقیقی باشد. تمامی فقهای اسلام در مورد حرمت خون[۸]، اموال و نوامیس اتفاق‌نظر دارند. خطر زمانی غیرمشروع است که تجاوزی به ناحق به نفس، مال یا ناموس انسانی که دارای حرمت است صورت گیرد *(محقق حلی، بی‌تا، ج۱، ص.۲۲٦؛ گلپایگانی، ۱٤۰۹ق، ج۳، ص.۲۳٦؛ موحدی لنکرانی، ۱۳۸۳، ج۲، ص.٤۸۰؛ فیاض، بی‌تا، ج۳، ص.۳۱۸؛ طباطبایی حکیم، بی‌تا، ج۱، ص.۲۰۳ ؛ وحید خراسانی، ۱۳۸٦، ج۳، ص.٥۰٤؛ خویی، ۱٤۲۲ق، ج۱، ص.۳٤۸؛ خمینی، ۱۳۸۷، ج۲، ص.٤۷۰)*. در سه صورت، خطر، حال شمرده می‌شود: اول، زمانی که وقوع خطر نزدیک باشد *(محقق حلی، بی‌تا، ج٤، ص.۱۷۷)* و دوم، زمانی که خطر آغاز شده ولی هنوز پایان نیافته است *(خمینی، ۱۳۸۷: ج۲، ص.٤۷٥)* و در این صورت، دفاع دارای نقشی بازدارنده از استمرار خطر و تداوم آن است. سوم، زمانی که خطر عادتاً امکان وقوع داشته باشد. پس اگر خطر تجاوز وجود داشته باشد لکن به دلایل مختلفی امکان وقوع آن وجود نداشته باشد، موجب جواز دفاع نخواهد بود *(خمینی، ۱۳۸۷، ج۲، ص.٤۷٥؛ طوسی، ۱۳۸۷، ج۸، ص.۷٥؛ فاضل هندی، ۱٤۱٦ق، ج۱۰، ص.٦٥۱؛ صاحب جواهر، ۱٤۰٤ق، ج٤۱، ص.٦٥٦)*. در نتیجه خطر آینده انسان را در حالتی قرار نمی‌دهد که دفع آن تنها با استفاده از زور و قدرت ممکن باشد؛ زیرا خطر آینده را می‌توان با توسل به قوای دولتی وحمایت آنان دفع کرد. خطر زمانی حقیقی است که مدافع، علم یا ظن غالب و مطابق با واقع پیدا کند که با خطر جدی روبه‌رو شده است. دفاع در صورت موهوم بودن خطر، موجب مسئولیت جزایی ناشی از خطاست. محقق حلی در شرایع الإسلام می‌فرماید: «لایبدوه مالم یتحقق قصده الیه.... *(محقق حلی، ۱٤۰۸ق، ج٤، ص.۱۷۷)*، مدافع تا زمانی‌که تصمیم مهاجم برای هجوم محقق نشود، حق شروع به دفاع ندارد. یعنی خطر باید حقیقی باشد. مشابه این

---

۸. قاعده لایبطل دم امرء مسلم: این قاعده یکی از قواعد مسلم فقهی است و فقهای امامیه بر آن اجماع دارند.

عبارت را علامه حلی در تحریرالاحکام آورده است و عین عبارت فوق در کلمات فقهای دیگر نیز وجود دارد» *(علامه حلی، ۱٤۲۰ق، ج٥، ص.۳۸٥)*.

۳-۲- شروط عمل دفاعی

فقهای اسلامی، دفاع مشروع را محدود به عمل خاصی ندانسته‌اند بلکه دو شرط برای کنترل اعمال دفاعی بدون تعیین نوع و درجه آن وضع کرده و به مدافع اجازه داده‌اند تا عملی را که «ضرورت و تناسب» دارد انتخاب کند. مدافع، تنها درصورتی حق استفاده از زور و قدرت را دارد که دفاع، منوط به آن باشد و هیچ‌گونه راه دیگری برای دفع خطر وجود نداشته باشد *(شهید اول، ۱٤۱۲ق، ج۲، ص.٥۹)*. برخی مانند عبدالعلی سبزواری برای اثبات این مسئله از ادله عقلی استفاده کرده‌اند *(به نقل از شهید اول، ۱٤۱۲ق، ج۲، ص.٥۹)*. شرط دیگر عمل دفاعی، تناسب دفاع از حیث شدت و ضعف با تجاوز و خطر است و در اینجا از قاعده «الاسهل فالاسهل» استفاده می‌شود *(خمینی، ۱۳۸۷، ج۲، ص.٤۷۸؛ مقدس اردبیلی، ۱٤۰۳ق، ج۱۳، ص.۳۰۰؛ علامه حلی، ۱٤۲۰ق، ج۳، ص.٥۷؛ محقق حلی، بی‌تا، ج٤، ص.٥٤٥؛ شهید اول، ۱٤۱۰ق، ص.۲٦٥؛ شهید ثانی، ۱٤۳۲ق، ج۹، ص.۳٤۹؛ طوسی، ۱۳۸۷، ج۸، ص.۷٥)*.

با توجه به آنچه که درباره شرایط دفاع مشروع گفته شد، ازآنجایی‌که جرایم رایانه‌ای محدودهٔ وسیعی از جرم‌ها را شامل می‌شود که یا صرفاً در فضای سایبر اتفاق می‌افتد و یا اگر مشابه آن در فضای عادی هم وجود داشته باشد، فضای سایبر ویژگی‌های خاص (گستردگی بدون حدومرز) برای آن ایجاد کرده است. قربانی یک حملهٔ سایبری می‌تواند به مقابله‌به‌مثل و اقدامات متقابل علیه حمله‌کننده متوسل شود. شخص صدمه دیده می‌تواند علیه مسئول تخلف یا همان حمله‌کننده، به اقدامات متقابل مبادرت ورزد. به هنگام توسل به دفاع مشروع علیه یک حمله یا تعرض سایبری که در حد حمله یا تعرض باشد باید الزامات آن که می‌توان در سه عنصر «ضرورت»، «فوریت» و «تناسب» خلاصه کرد، رعایت شود. ضرورت بر این دلالت دارد که شخص که درصدد دفاع مشروع است، باید دریابد که حملهٔ سایبری یک تصادف نبوده و موضوع را نمی‌توان با توسل به روش‌های کمتر قهرآمیز حل‌وفصل کرد: روش‌هایی چون جلوگیری از دسترسی نفوذگران سایبری به شبکه‌ها و تارنماهای هدف حمله از طریق توسل به دفاع سایبری. به‌طورکلی در داخل اجتماعات

بشری، دفاع از افراد به‌عهده دولت بوده و افراد حق دفاع مستقیم از خود را ندارند؛ برای‌مثال هیچ‌کس حق ندارد به‌منظور تقاص و گرفتن انتقام خون پدر خود قاتل وی را بکشد ولی ازآنجایی‌که دفاع از تمام افراد همیشه و همه‌جا به‌وسیله دولت میسر نیست و از طرفی چون منع اقدام فردی جهت رفع تجاوز به‌دلیل اقتداری است که دولت برای رفع تجاوز دارد و در مواقعی که رفع تجاوز از طرف دولت ممکن نیست منع افراد از دفاع از خود منطقی نیست؛ لذا مقنن تحت شرایطی حق دفاع را به افراد می‌دهد. چنانچه این دفاع حائز شرایط قانونی باشد دفاع مشروع نامیده می‌شود *(شامبیاتی، ۱۳۷۱، ج۱، ص.۳۰۱)*؛ بنابراین مشروعیت دفاع مستلزم آن است که ارتکاب اعمال مجرمانه در مقام دفاع، تنها وسیله ممکن برای دفع تجاوز باشد؛ بنابراین چنانچه دفاع‌کننده بتواند برای جان و مال و غیره، خود یا دیگری به مقامات عمومی مراجعه کند، توسل به دفاع مشروع ممکن نیست *(شامبیاتی، ۱۳۷۱، ج۱، ص.۱۲٤)* در ماده ٦١ قانون مجازات اسلامی ایران نیز دفاع مشروع را زمانی جایز دانسته که توسل به قوای دولتی بدون فوت وقت عملاً ممکن نباشد و یا مداخله‌ی قوای مذکور در رفع تجاوز و خطر مؤثر نشود؛ البته در خصوص الزام تناسب باید گفت که در عمل، واکنش یکسانی به حملهٔ سایبری امکان‌پذیر نمی‌باشد. چراکه گاهی قربانی فاقد فناوری توسل به حملهٔ سایبری بوده و یا متجاوز فاقد یک شبکهٔ به حد کافی توسعه‌یافته برای حمله به آن است.

با بررسی‌های انجام شده ازجمله جرایمی که از وجود فضای مجازی باعث منافی عفت در جامعه شده است افشای فحشاء ـ قوادی، پورنوگرافی و... می‌باشد که این جرایم نه‌تنها در اولین گام به ضرر خود شخص است بلکه با مهم‌ترین نهاد جامعه، یعنی خانواده مواجه است که علاوه بر کارهای پیشگیرانه از جمله تعلیم وکنترل و... در مواقع وقوع جرم با احراز شرایط می‌توان اقدام به «دفاع مشروع» کرد؛ اما نکته مهم در ارتکاب جرایم منافی عفت، شیوه دفاع مشروع در این‌گونه جرایم است و امکان اعمال این حق در این فضا به استناد مواد قانونی از مهم‌ترین پرسش‌هایی است که بی‌پاسخ مانده است.

در این‌باره باید به این نکته توجه داشت که با پیشرفت فناوری اطلاعات در عصر حاضر، در ماهیت تهاجمات و دفاع از آنها، تحولات عظیمی ایجاد شده است و با متحول شدن

روش‌های سنتی و به‌وجود آمدن روش‌های نوین، نحوه تهاجم و حملات به طرف مقابل و نیز سلاح‌ها و ابزارهای این تهاجمات نیز دچار تغییر و تحولات اساسی شده است. امروزه از جمله این سلاح‌ها که از ارزش راهبردی برخوردار است، سلاح اطلاعات و فناوری اطلاعات است و الفاظی که در فقه به‌کار می‌روند مانند هجوم دشمن، ورود ناگهانی، فرود و حلول دشمن و... از مصادیق عینی در تهاجمات سایبری است وقتی متجاوزی با اتکاء بر دانش رایانه‌ای و نرم‌افزاری خویش و با استفاده بر فناوری پیشرفته اطلاعاتی، در تکاپوی ایجاد اختلال در شبکه‌های حیاتی یک کشور یا حریم شخصی یک فرد باشد، درحقیقت هجوم و ورود ناگهانی و بروز تجاوز، تجلی پیدا کرده است. اختلالاتی که در حریم شخصی برای جرایم منافی عفت همچون قوادی و همجنس‌بازی ارائه می‌کنند تمام موارد مذکور از مصادق بارز تجاوز بوده و دفاع پیشگیرانه و پدافند مناسب در مقابل تهاجمات موجود یا تهاجمات آینده، باید در نظر گرفته شود *(ر.ک. بختیاری و دیگران، ۱۳۹۵، صص.۷-۸)*. اگر در مقابل آفند سایبری پدافند عامل یا غیرعامل صورت نگیرد به‌تدریج آسیب‌های اجتماعی و... بر کشور و اشخاص متولی شده و هرج‌ومرج جامعه را فرامی‌گیرد. دفاع در فضای مجازی در مقابل جرایم منافی عفت، امری ممکن است. مهمترین دلیل برای ممکن بودن این نوع دفاع، وقوع آن است. مواردی از قبیل: هک کردن یا نفوذ و رخنه به سیستم امنیتی یک رایانه از راه‌های دفاعی در برابر تهاجم‌های سایبری است. هرچند ماهیت هک، ماهیتی تهاجمی است؛ اما می‌توانند به‌عنوان ابزار دفاعی هم به‌کار گرفته شود. در این روش مدافع با هک کردن سیستمِ کسی که قصد ارتکاب عمل منافی عفت مثل انتشار اسناد ناموسی یا قذف و غیره را دارد او را از این کار باز می‌دارد. این عمل معمولاً خسارات مالی هم به مهاجم خواهد زد؛ از راه‌های دیگر دفاع در جرایم سایبری تهدید در برابر تهدید است. درصورتی‌که مهاجم، شناخته‌شده و قصد اخاذی و انتقام و غیره از انتشار اسناد ناموسی داشته باشد؛ می‌توان با تهدید مشابه او را از این عمل بازداشت؛ از روش‌های دیگر ارسال بدافزار به سیستم فرد مهاجم است. بدافزارها یا نرم‌افزارهای مخرب، کدها یا برنامه‌های رایانه‌ای هستند که برای صدمه زدن به عملیات رایانه‌ها و دیگر مقاصد آسیب‌رسان استفاده می‌شوند. زمانی که بدافزاری روی سیستم نصب می‌شود می‌توان تا اندازه‌ای کنترل سیستم

هدف را به‌دست گرفته و اطلاعاتی که می‌خواهند را از آن استخراج کنند. حال اگر کسی که در معرض جرم منافی عفت قرار گرفته با ارسال بدافزار به سیستم‌عامل فرد مهاجم به‌نوعی او را خلع سلاح کند؛ این عمل مصداق دفاع خواهد بود؛ آسیب رساندن به خود فرد مهاجم با استفاده از ابزار فضای مجازی که در شدیدترین حالت می‌تواند منجر به قتل شود؛ یکی دیگر از روش‌های دفاعی در فضای سایبر است. ایزدی‌فر در مقاله خود، امکان و مصداق-های قتل و جرح در فضای مجازی را بررسی کرده است *(ایزدی‌فرد و حسین‌زاده، ۱۳۹۵، ص.۱۱۳)*. نفوذ به دستگاه‌های حیاتی، ارسال بدافزار انتحاری که با شارژ شدیدی که به خازن‌های مانیتور اعمال می‌کند باعث شوک قوی در آن شده و به انفجار مانیتور منجر می‌گردد، هک کردن سیستم‌های یارانه‌ای خودروها، کشتی‌ها، متروها و هواپیماها، استفاده از فناوری ارسال بوی مسموم و ... از جمله این مصادیق هستند.

نتیجه‌گیری

مشروعیت دفاع درمقابل جرایم منافی عفت با همان ادله و مستنداتی که در فضای حقیقی (و سنتی) اثبات شده، در فضای مجازی هم قابل اثبات است. حقیقی و واقعی بودن تأثیرات فضای مجازی در حوزه تعرض به عرض و ناموس می‌تواند مناط محکمی برای فتوای مستند به ادله فقهی توسط فقها باشد. با تطبیق شرایط دفاع مشروع در فضای مجازی در برابر جرایم منافی عفت با مستندات فقهی دانسته می‌شود که در صورت وجود فوریت و عدم دسترسی به قوای حکومتی –چنانچه در مقدمه بیان شد- دفاع در مقابل این جرایم جایز و حتی لازم است. حفظ آبروی مؤمنان و مؤمنات و ممانعت از اشاعه فحشا (مانند افشا و انتشار تصویر عریان زنان مسلمان) از واجبات است و بنابراین جلوگیری از اذاعه و اشاعه آن‌هم لازم است؛ اما این ممانعت دارای مراتب است و به فرض امکان تأثیر مرتبه ادنی، نوبت به مرتبه بعد نمی‌رسد و اگر امر دایر بر آسیب مالی و یا جانی بشود؛ در بادی امر نیاز به حکم حاکم خواهد بود؛ اما درصورتی‌که تا رسیدن به حکم حاکم، اذاعه آبرو رخ بدهد و یا اشاعه فحشا بشود، آسیب مالی به‌دلیل اهم بودن حفظ آبرو و جلوگیری از اشاعه فحشا نسبت به حرمت مال غیرجایز است. در این میان عملی مانند ارسال بدافزار و

یا هک کردن رایانه فرد متجاوز به عرض که مانع از ارتکاب جرم او در دسترسی به حریم خصوصی و یا انتشار اسناد ناموسی می‌شود؛ از روش‌های مشروعی است که نسبت به سایر روش های دفاعی مرتبه ساده و خفیف‌تری دارد و بنا به «قاعده الاسهل فالاسهل» اولویت می‌یابد.

در مورد تهدید مشابه (انتشار اسناد ناموسی در فضای مجازی)، علاوه بر آیه «فمن اعتدی علیکم فاعتدوا علیه بمثل مااعتدی علیکم...» *(بقره: آیه ۱۹٤)*، می‌توان به ضرورت حفظ آبروی محترمه و همچنین حفظ نفس محترمه هم استناد کرد؛ زیرا در این‌گونه موارد علاوه بر آبرو، جان زنان نیز در معرض خطر قرار می‌گیرد. علاوه بر آن حتی اگر به فرض اشکال شود که تهدید مسلمان حرام است، پاسخ داده می‌شود که از باب اهم و مهم، در این موارد به‌عنوان ثانوی جایز است، چراکه اگر آن حرمت مهم است، این حفظ حریم و عِرض، اهم است. لازم به ذکر است که در این مسئله ازآنجایی‌که احتمال دارد عرض شخص دیگری اعم از مادر و همسر و... دخیل شود حتماً باید اجازه قضایی داشته باشد. اگر به صرف تهدید متقابل بتواند دفع خطر کند، حق تجسس در عکس‌های شخصی و خانوادگی طرف مقابل را نخواهد داشت. بدیهی است که در صورت امکان به‌دلیل تحفظ بر انتظام و انضباط عمومی که قطعاً مطمح‌نظر شارع است، باید از طریق حاکم شرع اقدام بشود.

با توجه به مسائل مطرح شده، پیشنهاداتی به شرح زیر ارائه می‌شود:

تدوین دستورالعمل‌های قضایی و حقوقی برای تعیین شرایط و ضوابط دفاع مشروع در فضای مجازی علیه جرایم منافی عفت: این دستورالعمل‌ها باید با استناد به مستندات فقهی و در راستای حفظ عِرض و آبروی مؤمنان تدوین شود. در این دستورالعمل‌ها، شرایط و محدودیت‌های دفاع مشروع در فضای مجازی به‌طور دقیق مشخص گردد.

تشکیل کارگروه میان‌رشته‌ای متشکل از فقها، حقوق‌دانان و کارشناسان فنی: این کارگروه باید به بررسی مصادیق و شرایط دفاع مشروع در فضای مجازی بپردازد و رهنمودهای اجرایی را به مراجع قضایی ارائه نماید. همچنین آموزش‌های تخصصی برای قضات و مأموران اجرایی در این زمینه طراحی و اجرا شود. همچنین با توجه به چالش‌های موجود در احراز شرط تناسب در دفاع مشروع، به‌ویژه در جرایم منافی عفت در فضای

مجازی، پیشنهاد می‌شود این کارگروه ضوابط و معیارهای دقیق و شفافی را برای احراز این شرط تدوین نمایند. این امر موجب محدودیت دفاع مشروع و جلوگیری از سوءاستفاده احتمالی خواهد شد.

تقویت همکاری و هماهنگی بین نهادهای قضایی، انتظامی و امنیتی: به‌منظور تسریع در رسیدگی به موارد دفاع مشروع در فضای مجازی و جلوگیری از هرج‌ومرج، همکاری و هماهنگی بین نهادهای مذکور باید تقویت شود. این امر می‌تواند شامل تبادل اطلاعات، هماهنگی عملیاتی و تسهیل فرایندهای قضایی باشد. همچنین با توجه به اینکه دفاع مشروع استثنایی بر حق انحصاری دولت در اعمال مجازات است، پیشنهاد می‌شود تا نقش و مسئولیت نهادهای رسمی حکومتی از جمله پلیس فتا، دادگستری و سایر مراجع ذی‌ربط در این زمینه تقویت شود. این امر موجب کاهش زمینه‌های دفاع مشروع خصوصی و جلوگیری از هرج‌ومرج و بی‌نظمی خواهد شد. نیز برای تقویت ظرفیت نهادهای رسمی در مقابله با جرایم منافی عفت در فضای مجازی، پیشنهاد می‌شود تا آموزش‌های تخصصی برای مأموران این نهادها طراحی و اجرا شود. این آموزش‌ها باید شامل آشنایی با ابعاد فنی و تخصصی این جرایم، شیوه‌های کشف و تحقیق و همچنین نحوه برخورد با متهمان و قربانیان باشد.

تقویت همکاری‌های بین‌المللی برای مقابله با جرایم منافی عفت در فضای مجازی: با توجه به فراملی بودن فضای مجازی و گسترش فرامرزی جرایم منافی عفت، پیشنهاد می‌شود تا در کنار اقدامات داخلی، همکاری‌های بین‌المللی در این زمینه تقویت شود. این امر می‌تواند شامل تبادل اطلاعات، هماهنگی عملیاتی و تدوین قوانین و استانداردهای فراملی باشد.

ارائه راهکارهای پیشگیرانه و آموزشی برای مقابله با جرایم منافی عفت: در کنار محدودیت‌های دفاع مشروع، ارائه راهکارهای پیشگیرانه و آموزشی از جمله افزایش آگاهی عمومی، آموزش شهروندان در خصوص امنیت فضای مجازی و تقویت اخلاق دیجیتال می‌تواند نقش مؤثری در پیشگیری از وقوع این جرایم ایفا کند.

درمجموع، این پیشنهادات با هدف تنظیم و اجرای دقیق ضوابط دفاع مشروع در فضای مجازی، تقویت همکاری‌های نهادی و اقدامات پیشگیرانه ارائه شده است. این امر می‌تواند

از یک‌سو امکان دفاع مشروع در موارد ضروری را فراهم آورد و از سوی‌دیگر از سوءاستفاده احتمالی جلوگیری و نظم عمومی را حفظ نماید.

منابع و مآخذ

قرآن کریم. ترجمه فولادوند

آخوند خراسانی، محمدکاظم (۱٤۳۱ق). *کفایه الاصول*. قم: مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث.

آلوسی، محمود (۱٤۰۸ق). *روح المعانی*. بیروت: دارالفکر.

آصفی، محمدمهدی (۱٤۳۰ق)، «الدفاع الشرعی الشخصی تجاه العدوان علی النفوس و الاعراض و الاموال»، *فقه اهل البیت (ع)*، دورهٔ ١٤، شمارهٔ ٥٦.

ابن ادریس حلی، محمد بن منصور (۱٤۱۰ق). *السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی*. قم: مؤسسهٔ النشر الاسلامی التابعهٔ لجماعهٔ المدرسین.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۹). *عیون اخبارالرضا*. قم: مسجد مقدس جمکران.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱٤۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

استفانی، گاستون و ژرژ لواسور، برناربولوک (۱۳۷۷). *حقوق جزای عمومی*. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.

انصاری، مرتضی (۱٤۱۹ق). *فرائد الاصول*. قم: مجمع الفکر الاسلامی.

انوری، حسن (۱۳۸۲). *فرهنگ بزرگ سخن*. تهران: انتشارات سخن.

ایزدی فرد، علی‌اکبر و حسین‌نژاد، سیدمجتبی (۱۳۹٥). «بررسی فقهی قتل در فضای مجازی». *مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، شماره١٤. صص.۷-۳٤.

بجنوردی، سیدمحمد (۱٤۰۱ق). *قواعد فقهیه*. تهران: مؤسسه عروج.

بختیاری و همکاران (۱۳۹٥). *«تعمیم مبانی فقهی دفاع پیشگیرانه در مقابل تهدیدات فضای سایبری»*، کنفرانس پدافند غیرعامل، دانشگاه آزاد مراغه.

براتی، یوسف (۱۳۹۷). «مبانی و مستندات دفاع مشروع از عرض». *مجله گفتمان فقه و اصول*، سال سوم، شماره ٤. صص٦۷-۸٦.

جعفری، محمدتقی (۱۳۷۰). *حقوق جهانی بشر از دیدگاه اسلام و غرب*. تهران: دفتر خدمات حقوق بین‌الملل جمهوری اسلامی ایران.

جلیلی، تورج (۱۳۸۸). «مفهوم سایبر در تبیین و خلق فضای معماری». civilica.com (به Farsi).

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵). *تفسیر تسنیم*. قم: نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵) *جلسه ۱۹ سوره حجرات (۱۳۹۵/۸/۱۶) و نیز درس خارج فقه (۱۳۹٤/۱۲/۹)*، قابل دسترسی در http://javadi.esra.ir/ رویت شده در ۱٤۰۲/۹/٤

حائری طباطبایی، سیدعلی بن محمد (۱٤۱۸ق). *ریاض المسائل فی تحقیق الاحکام بالدلائل*. قم: مؤسسهٔ آل البیت علیهم السلام لاحیاء التراث.

حرعاملی، محمد بن حسن (۱۳۹۱ق). *وسایل الشیعه*. بیروت: دار احیا التراث العربی.

حسین نژاد، سیدمجتبی (۱۳۹۸). «*بررسی فقهی بغی در فضای مجازی*». *فصلنامه پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی*، سال پانزدهم، شماره ۵۵. صص.۵۳-۷٤.

حقی بروسی، اسماعیل (بی‌تا). *روح البیان*. بیروت: دارالفکر.

خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۸۷). *تحریرالوسیله*. قم: انتشارات دارالعلم.

خویی، ابوالقاسم (۱٤۱۰ق.). *معجم رجال الحدیث*. قم: مرکز نشر آثار شیعه.

راغب اصفهانی، حسین (۱٤۲۸). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت: دارالمعرفه.

زبیدی، مرتضی (۱٤۱٤ق). *تاج العروس من جواهرالقاموس*. بیروت: دارالفکر.

سبزواری، عبدالاعلی (۱٤۱٦ق). *مهذب الاحکام فی بیان الحلال و الحرام*. قم: دفتر آیت‌الله سبزواری.

شامبیاتی، هوشنگ (۱۳۷۱). *حقوق جزای عمومی*. تهران: پاژنگ.

شبر، غلام (بی‌تا). *بررسی تطبیقی دفاع مشروع از دیدگاه فقه و حقوق بین‌الملل*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، جامعه المصطفی، قم.

شریف لاهیجی، محمد بن علی (۱۳۷۳). *تفسیر شریف لاهیجی*. تهران: دفتر نشر داد.

شهید اول، محمد بن مکی (۱٤۱۲ق). *الدروس الشرعیه فی فقه الامامیه*، قم: جامعه مدرسین.

شهید اول، محمد بن مکی (۱٤۱۰ق). *اللمعه الدمشقیه فی فقه الإمامیه*، بیروت: دار التراث الاسلامیه

شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱٤۳۲ق). *الروضه البهیه*. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
صاحب جواهر، محمدحسن (۱٤۰٤ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*. بیروت: دارالتراث العربی.
طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹٤). *تفسیر المیزان*. ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
طباطبایی حکیم، سیدمحمدسعید (بی‌تا). *مسائل معاصرة فی فقه القضاء*، نجف: دارالهلال.
طبرسی، فضل بن حسن (۱٤۱٥). *مجمع البیان*. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۰ق). *تهذیب الاحکام*. نجف: چاپخانه نعمان.
طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). *المبسوط فی فقه الإمامیه*. تهران: المکتبه المرتضویه لإحیاء الآثار الجعفریه.
عطار، داوود (۱۳۷٥). *دفاع مشروع در حقوق جزای اسلام*. ترجمه اکبر غفوری. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
علامه حلی، حسن بن یوسف (۱٤۲۰ق). *تحریر الاحکام الشریعه علی مذهب امامیه*. قم: مؤسسه امام صادق(ع).
فاضل هندی اصفهانی، حسن (۱٤۱٦ق). *کشف اللثام و الابهام عن قواعد الاحکام*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
فتحی‌پور، علی. (۱۳٤۳). «*رابطه نامشروع*». حقوق امروز، شماره ۱٤، صص۳۹-٤٤.
فیاض، ایراندخت و بختیاروند، مریم (۱۳۹۷)، «هرزه‌نگاری: چالشی فراروی تربیت جنسی از دیدگاه اسلام». *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، شماره ۳۹. صص۷٥-۱۰٥.
فیاض، محمداسحاق (بی‌تا). *منهاج الصالحین*. قم: مکتب سماحه آیت ا... العظمی الفیاض.
کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳٦۷)، *الفروع من الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
کهوند، محمد (۱۳۹٥). *شبکه عنکبوتی*. قم: انتشارات ذکری.
گلپایگانی، سیدمحمدرضا (۱٤۰۹ق). *مجمع المسائل*. قم: دارالقرآن الکریم.
محقق حلی، محمد بن حسن (بی‌تا). *ایضاح القوائد فی شرح مشکلات القواعد*. قم: مؤسسه اسماعیلیان.

محقق حلی، محمد بن حسن (١٤٠٨). *شرایع الإسلام فی مسائل الحرام و الحلال*. قم: مؤسسه اسماعیلیان.

محمدی برزگر، جعفر؛ بختیاری، لطفعلی؛ محمدی مقدم، یوسف و شاه‌محمدی، غلامرضا (۱۳۹۹). «بررسی وضعیت موجود و مطلوب پیشگیری از جرایم منافی عفت در فضای سایبر». *پژوهشنامه نظم و امنیت انتظامی*، دوره ۱۳، شماره ۵۱. صص.۱۰۳-۱۲۸.

مدرسی، سیدمحمدتقی (۱۳۷۷). *تفسیر هدایت*. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۵). مجموعه *آثار*، تهران: انتشارات صدرا.

مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (١٤٠٣ق). *مجمع القاعده و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان*، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۹). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

ملک شعار، مرضیه و تدین، عباس. (۱۳۹۸). «تأثیر فضای مجازی در ارتکاب اعمال منافی عفت». *تعالی حقوق*، شماره ٦، صص.۱۵۰-۱۸۸.

موحدی لنکرانی، محمد فاضل (۱۳۸۳). *جامع المسائل*. قم: امیر.

نایینی، محمدحسین (١٣٨٦). *المکاسب و البیع*. قم: مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی.

نجاشی، احمد بن علی (١٤١٦ق). *رجال النجاشی*. قم: جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه قم، مؤسسه النشر الاسلامی.

نوراحمدی دریاسری، ناهید و لرکجوری، عاطفه (١٣٩٦). «*تأثیر فضای مجازی در وقوع جرایم اخلاقی و منافی عفت در میان جامعه آماری زنان در شهرستان لاهیجان*». اولین کنفرانس توسعه علوم انسانی با اتکا به دانش بومی، رشت، https://civilica.com/doc/802979

وحید خراسانی، حسین (١٣٨٦). *منهاج الصالحین*، قم: مدرسه امام باقرالعلوم(ع).

همشهری آنلاین (٢٠٠٦). «*مفاهیم: فضای سایبر چیست؟*».

Graham, M. (2013). "Geography/Internet: Ethereal Alternate Dimensions of Cyberspace or Grounded Augmented Realities?" *The Geographical Journal*, vol. 179, no. 2 pp.177-188.